

ADALÉKOK A MIKOLAI MÁRIA-IKON TÖRTÉNETÉHEZ

A Habsburg-uralom beköszöntésével meginduló (katolikus restauráció Erdélyben a művészeti életet is érintette, hiszen a kultusz igényének megfelelően az újonnan épülő, valamint a visszavett, újra felszerelendő templomok számára oltárok, szobrok, képek kellettek. Ezeket részben külföldről hozták, részben a betelepedett barokk mesterek készítették el. A XVIII. század elején épülő jezsuita templomok — a nagybányai, kolozsvári, marosvásárhelyi, szebeni — impozáns belső konstrukciója, valamint gazdag felszerelése kitűnően érzékelteti, hogy a lelkek megnyeréséért folyó küzdelemben milyen nagy jelentősége volt a művészet közvetítő szerepének. Az új oltárok a jezsuita szentek szobraival vagy a térítő tevékenységük egyes jeleneteit felidéző képekkel az egyszerű ember számára is érthető módon tolmácsolták a katolicizmus új ideológiai programját. A jezsuiták erőszakos térítő akciója azonban nemcsak a protestánsok, hanem a magyar és szász lakosságot érintette, hanem kiterjedt az ortodox román tömegek körére is. Többbátúságát és aprólékos műgonddal kidolgozott módszereit híven tükrözi a füzesmikolai csodatevőnek nyilvánított Mária-kép szédületes karrierje, melynek nemcsak vallástörténeti, de mind ez ideig kellőképpen nem méltányolt művészet- és művelődéstörténeti jelentősége is van.

Története rövidre fogva a következő.

A füzesmikolai ortodox fatemplom felszereléséhez tartozott egy 1681-ben készült Mária-ikon; mestere az iklódi Lucas nevű, egyes források szerint rutén, mások szerint orosz festő volt, s egy Kupcsa (Copsa, Cupcea?) nevű, helybeli román nemes ajándékozta az egyháznak.

1699-ben (van, aki 1694-re teszi a dátumot) híre járt, hogy a fent leírt kép Máriája a hohenzollerni herceg vasas ezredének katonái előtt könnyezni kezdett, és három héten keresztül hullatta könnyeit. A csoda hírére az egész környék a kép látására sereglett, a katonai előjáróktól kezdve a környék buzgó katolikus földesuráig, Kornis Zsigmondig. Mivel — a korabeli tanúk vallomása szerint — a képen mindig csak Mária könnyezett, az ölében ülő Jézus soha, a jelenséget mindenki egyformán csodálatosnak tartotta, s az ikont ennek megfelelően kezdték tisztelni. Kornis Zsigmond, akit a történelem elég erőszakos embernek ismer, a Csodatevő környezetét nem tartván megfelelőnek, a képet a mikolaiak óriási felháborodásától kísérve saját szentbenedeki kastélyába vitette, ahol ünnepélyes külsőségek között házi kápolnája oltárán helyezte el. A csoda, Kornis önkényes cselekedete, valamint a mikolaiak lázongása nagy hullámokat kavart. A katolikus egyház vizsgálatot indított az ügyben, és hosszas huzavona után rákényszerítette a hatalmaskodó főurat — ekkor még nem főkormányzó —, hogy a képet visszaküldje Mikolára. Itt lepecsételve katonaság őrizte mindaddig, amíg a csodával kapcsolatosan a 28 tanúvallomásból álló esketést el nem végezték.

Az iratokat Bécsbe küldték, ott Kollonich Lipót bíboros érsek a vallatások alapján a csodát elismerte, megengedte a kép nyilvános tiszteletét, és az őrzését a kolozsvári jezsuitákra bízta. A híressé vált ikont — a moldvai vajda, Antioh Cantemir 1000 oroszlanos (németalföldi) tallért ígért érte — a rend ünnepi körmenettel először kolozsmonostori kápolnájába vitte, majd városi

házikápolnája főoltárán őrizte 1724-ig, amikor is nagy pompával új temploma főoltárán helyezte el. Ettől kezdve kolozsvári Könnyező Szűz lett a neve.

A XVII. század végén és a XVIII. század elején a nagy megrázkódtatások — háborúk, járványok — idején nagyon elszaporodtak a csodatevő képek és szobrok; ezek nem ok nélkül propagált tisztelete ugyanis azzal kecsegtette a nehéz időköt átvészoló hívőt, hogy életének nagy, megoldhatatlannak látszó kérdései is elrendeződnek, ha segítségül hívja a Csodatevő erejét. A mikolai ikonnak Kollonich döntése azt a szerepet szánta, hogy a neki tulajdonított különleges adottságok révén az unitárius vallás szülővárosában elősegítse a jezsuiták működését és növelje tekintélyüket. Mindez abból is kitűnik, hogy a csoda után két évvel, 1701-ben az ellenreformáció vezéralakjának, Pázmány Péternek a nagyszombati nyomdából kikerülő *Imádságos könyve* újabb kiadásában a címlap előtti metszett lapon már ott látható a kolozsvári Könnyező Szűz medálba foglalt képe, s egész oldalt betöltő ábrázolása a szövegekőzti illusztrációk sorában is megtalálható (10. kép).

A jezsuiták Mária-kultusza a középkori Mária-tiszteletre alapozott, melynek emlékét a reformáció másfél százada sem törölte ki teljesen. A könnyező Máriával a középkori égi Patrónát idézték, hulló könnyeit újra megnyilvánuló jóakarata jeleként magyarázták, s megcsillantották a reményt, hogy a benne bízókot ismét oltalmába fogadja. A katolikus vallás és a Mária-tisztelet megerősítésének magasztos célja érdekében nyugszik bele maga Kornis is az érsek döntésébe és mond le a nem éppen erkölcsös módon megszerzett képről. Jellemző, hogy a Kolozsvárra került Mária-ikon feljegyzett első csodái között makacs protestánsok megtérítéséről és az 1710-es pestisjárvány megszüntetéséről olvashatunk. Mindkettő világosan tükrözi a vele kapcsolatos terveket és e tervek megvalósítására kidolgozott finom tömegelektani módszereket. Az csak természetes, hogy az új Csodatevő a katolikus arisztokrácia majd minden tagját megsegítette valamilyen formában; elsők között a hozzá különösen ragaszkodó Kornis Zsigmondot, aki ettől fogva a könnyező Máriát háza védőjének és felvirágoztatójának tartotta. Az Istenanya ortodox vallási szertartás számára készült képe illetéknéppen a katolikus ellenreformáció fegyvere lett a Kolozsváron és környékén lakó protestánsok visszahódításáért folytatott küzdelemben.

A kép hírnevét nagyon jól példázza az az eset, amit Rettegi György örökített meg naplójában. A Poniatowski lengyel király trónra lépése (1764) körül támadt bonyodalmak idején az országot elhagyni kényszerülő Radzivil Károly herceg Moldvába menekült. „Onnat jött Kolozsvár felé, ottan mulatott egy-néhány nap. *Pro devotione* [kiemelés tőlem — N.M.] a monostori templomba felment [Rettegi nem tudja, hogy a kép már néhány évtizede nincs Kolozsmonostoron — N.M.] annak az képnek látására, melyet a mikolai román templomból nagy ceremóniával vittek Szentbenedekre akkori gubernátor Kornis Zsigmond parancsolatjából [...] s onnat nagy pompával vitték a jezsuiták Kolozsvárra, kinek imáadására Nagy Boldogasszony napra mindenfelől nagy sokasággal gyűlnek Kolozsvárra az emberek. Kornis Antalné azt jóvállotta, hogy ha azt akarja, hogy boldoguljon, annak a képnek a képit csináltassa ki aranyból, melyet fogadott is a herceg.”

A mikolai Madonna azonban nemcsak a protestánsok elleni harc egyik ütőképes fegyvere volt; a katolikus restauráció programjának megfelelően az ortodox román tömegek megtérítésére is fel akarták használni. A katolikus irodalom szerint a mikolai Istenanya „kegyelmének osztogatását” azzal kezdte,

hogy a község román lakóit 1696-ban „visszavezette” a katolikus egyház kebelébe. Ezért egyházi részről mindent elkövettek, hogy a kárvallott, képüktől megfosztott mikolaiakat megnyugtassák. A képről másolat készült, amit az eredeti helyére tettek (egyesekek szerint az eredeti maradt Mikolán), s csodatévő erejében éppen úgy bíztak, mint a jezsuiták hívei az ő Máriájukban. Így két, nagyjából azonos korú, de nem teljesen egyforma Mária-kép maradt fenn.

A mikolai fára festett ikon hodégétria típusú Madonnájának és gyermekének fejét plasztikusan faragott, patkó alakú dicsfény fogja körbe (8. kép). A kép két felső sarkában egy-egy arkangyal, a Madonna válla felett Istenanya voltára utaló görög névbetűk. Köpenye és a fejére borított maforion bíborvörös, ruhája kékesszürke, s kezével gyermekére mutat. Jézus jobb kezét áldásra emeli, baljában pergamentekercset tart. Ruhája anyjához hasonló, csak köpenye világosabb. A kép alapja aranyozott, elmosódott damaszkolt mintával.

A kolozsvári, ugyancsak fára festett Mária hasonló az előbb leírthoz (9. kép); arcvonásai, ruhája színezése, de különösen Jézus arca hasonlít nagyon a mikolaihoz. A kettő között lényeges eltérés, hogy a kolozsváriról hiányoznak az arkangyalok. Érdekes módon ezek nem szerepelnek a képről készült metszeteken sem, beleértve a balázsfalvit is. A két képet nem azonos mester festette. A kolozsvári talán valamivel ihletettebb művész kezéből került ki. Tanulmányozását az nehezíti, hogy utólag „felöltöztették”. Kornis Zsigmond Máriának és Jézusnak is gyöngyökkel díszes ezüstkoronát csináltatott, s valószínűleg ekkor készült az a gyöngyökkel kirakott ezüstveret is, mely Mária köpenyének szegélyét, ruhájának ujját, Krisztus köpenyét, ruhaszegélyeit, valamint a kép aranyozott alapjának virágmintáit követi, s mintegy hálószerűen borítja be az egész ábrázolást. Megállapítható azonban, hogy a festett arany alap a rátét alatt is virágmintás, s a ruhák és köpenyek szegélydíszje is híven követi az eredeti festés mintázatát. Úgyannyira, hogy Mária válla fölé a névbetűket piros gyöngyből rakták ki, ugyanígy Jézus dicsfényének betűit is. A kép egyszerű, aranyozott keretét is ezüst pántokkal csavarták körbe, ami kötélfonatszerűen hat. Cirillbetűs felirat sem ezen, sem a mikolai változaton nincs.

Hogy a két kép közül melyik az „eredeti”, afelett ma sem egyezők a vélemények. Művelődéstörténeti hatását vizsgálva, számunkra most nem is ez a lényeges kérdés, hanem az, hogy egyazon időben Kolozsváron is és Mikolán is lényegében ugyanazt a Máriát tisztelték, s hogy a képhez kapcsolódó Mária-kultusznak mind a görög katolikus, mind a római katolikus egyházi művészetre nagy hatása volt.

A mikolai csodatévő Mária szülötte földjén is beváltotta a hozzá fűződő reményeket. A környéken elősegítette a katolicizmus terjedését, s a mind népesebbé váló Mária-napi búcsúk révén közvetlenül hatott a vidék lakosságára. Művészi szempontból jelentősége egészen rendkívüli volt; végső soron a mikolai ikonfestő központ kialakulását eredményezte. A búcsúkra özönlő hívők ugyanis ottjártuk bizonyosságául valami emlékekkel akartak hazatérni; a csodatévő Mária képeinek sokszorosítása így szinte társadalmi szükségletté vált. Emellett azonban a nagy keresletre való tekintettel a mikolai ikonfestők repertoárjában sok egyéb téma is meghonosodott. A mikolai üvegfestő központ házaló árusai majd egész Erdély területét ellátták üvegikkal; ezekre mind a hívőknek, mind a XVIII. század folyamán tömegesen felépülő falusi fatemplomoknak egyaránt szüksége volt. A Déshez közel fekvő Emberfő nevű

faluban például a vőlegény házába költöző menyasszony hozományához 12 üvegikon is tartozott, ezekből egy kötelezően az Istenszülő Mária képe volt.

Az üvegre festett Máriák természetesen már a festéstechnika különbözősége miatt is jócskán elütöttek a mintaképtől, de eredetüket illetően egy per-cig sem hagynak kétséget a szemlélőben (18. kép). A mikolai ikonok a hímezsmustrákra emlékeztető jellegzetes virágdíszük mellett az ábrázolások eredetiségével, a színezés harsány elevenségével keltik fel a néző érdeklődését. Olykor-olykor a történeti stílusok hatása is megfigyelhető rajtuk (reneszánsz ruhák és fejrevalók, barokk tornyok), s archaizáló modorokkal sokszor a középkor művészetét idézik (az utolsó vacsorák edényei és evőeszközei, a világmindenségre utaló hold- és naparcok a megfeszített Krisztus két oldalán). A mikolai üvegfestő központ termékeinek tekintélyes száma, eredeti stílusa s más műhelyekre gyakorolt hatása révén jelentős helyet foglal el a román ikonfestészet történetében.

A könnyező Mária képét azonban nemcsak a mikolai üvegfestők sokszorosították. A balázsfalvi nyomdából 1751-ben kikerülő imádságoskönyvben metszetet láthatunk róla (11. kép), s mint említettük, metszett képe található Pázmány Péter *Imádságos könyvében* (10. kép), a kolozsvári jezsuitáknak a könnyező Szűzről 1770-ben kiadott munkájában (12. kép) és egyéb kiadványokban. Mind a római katolikus, mind a görög katolikus vallásos irodalom a képet széles körben népszerűsítette. A kolozsvári Máriáról készült metszetváltozatok formai megoldásai nagyban hozzájárultak a róla készült reliefmások stílusának kialakításához.

A mikolai és kolozsvári Máriáról már sok mindent elmondott a szakirodalom, arról azonban már kevesebb szó esett, hogy a Kolozsváron őrzött képnek különleges hatása volt a XVIII. századi erdélyi kőfaragásra is.

A kolozsvári könnyező Szűzet ábrázoló köreliefeket épületek falába vaskolták be annak jeléül, hogy a házat és lakóit Mária védi. E másolatok érdekesen vallanak a XVIII. század erdélyi barokk szobrászatáról. Ahány darab, szinte annyi mester műve. A legelső Kornis Zsigmond készítette szentbenedeki kastélya számára, amit 1720-ban renovált és bástyás védőövvvel fogott körbe (14. kép). Mivel fia súlyos betegségből való felgyógyulását Mária segítségének tulajdonította, a mikolai Csodatévtől háza oltalmazójának és fel-emelőjének tartotta. Erre utal a kastély bejárata feletti egykori latin nyelvű, barokkos verselésű felirat is.

A képről faragott reliefet Kornis a kaputorony belső kapunyílása fölé vaskoltatta be, amint látszik, később, mint ahogy az megépült. A Madonna és a gyermek alakját architektonikus keret övezi: két toszkán pilaszterre támaszkodó kagylóval bélelt félkörív. A relief alatti kartusba foglalt felirat a Madonna csodálatos könnyezésére utal. A pilaszterek külső szélét plasztikusan faragott indadísz szegélyezi, mely a szamosújvári Salamon-templom emléktáblájának keretelésével mutat rokonságot, de lehet, hogy valamelyik metszeten ábrázolt keretet utánozza. A reliefet az architektonikus kereten belül kötélfonat övezi, mely olykor a metszeten is fellelhető. Előképe a Kolozsvárt őrzött festmény lehetett. Ez hatott az öltözékek megfaragására is. Mária és Krisztus válla fölé azonban nem véste fel a névbetűket a művész, s elhagyta azokat Jézus glóriájáról is. A kép plasztikusan mintázott damaszkolt alapja azonban megihlette, mert a két alak feje feletti üres teret virág- és indadíszrel töltötte ki, s feléje cirillbetűs feliratot vésett. Az arcok kissé gömbölyűbbek, mint az eredetin, de finoman faragottak. Az alakok meg-

fogalmazása, valamint a drapériák dekoratív elrendezése gyakorlott mester kezére vall. A kőfaragás formanyelvén megalkotott szentbenedeki Madonna kora erdélyi barokk szobrászatának egyik legjobb darabja. Jelentősége azért is nagy, mivel koncepciója és kivitelezése egyaránt alapja lett a további másolatoknak.

Kornis a csodatévő ikon másolatát elkészíttette kóródi udvarháza számára is; jelenleg az egykori udvari kápolnában, a falu katolikus templomban található (13. kép). A kóródi reliefmásolat nem azonos a szentbenedekivel, habár szemmel láthatólag arról mintázták. Eltérő az alakok megfogalmazása, s nagy a különbség a két mű színvonala között is. Készítőjének nem volt gyakorlata a figurális témák faragásában. A kóródi Mária alakja feltűnően vaskosra sikerült, a ruharedők merevek, a kövér arcok pedig kifejezéstelenek. Mindezt a dekoratív részletek alaposabb kidolgozásával — láthatóan ebben volt a mester jártasabb — igyekezett ellensúlyozni. Mária ruhájának szegélyét aprólékosan megmunkált golyósorból és farkasfogas frízből alakította ki, s nagy gondot fordított a háttérre is. A reneszánsz utánérzést tükröző, lendületes vonalban hajlított indákat gyakorlott kézzel faragta meg. Az a mód, ahogy alapját pontozó kalapáccsal fellazította, önkéntelenül is a Sípos Dávid faragási módját juttatja eszünkbe, de az inda vonalvezetése is sok rokon vonást mutat a Kornis Zsigmond szűkebb pátriájából származó kidéi kőfaragó munkásságával. Az a tény, hogy mesterünk a dekoratív részletek kidolgozásában sokkal erősebb, mint az alakok megfaragásában, megerősíti az előbbieken során kialakult véleményünket, hogy készítője a szolnok-dobokai kőfaragó iskola valamelyik eddig ismeretlen mestere volt. A relief alatti kartus üres, így semmi eligazítást nem ad a faragvány keletkezésére vonatkozóan. Mivel azonban létrejött biztosan kötődik Komis személyéhez, legkésőbb 1731 körül el kellett készülnie.

A harmadik relief, mely ugyancsak a szentbenedeki nyomán, ismét más kéz munkájaként keletkezett, jelenleg a szőkefalvi katolikus templomban van, de az egykori Haller kastélyból származik. Létrejötté ugyancsak a Kornisok Mária-tiszteletével függ össze. Kornis Zsigmond menyé ugyanis Haller lány volt, annak az ifjú Kornis Zsigmondnak a felesége, akit Mária gyógyított meg halálos betegségéből. Nem csoda hát, ha a Patróna képe a szőkefalvi Haller kastély falára is ielkerült. Kidolgozása a kóródival tart teljes rokonságot, de annál későbbre datálható.

A Kornisok hitbuzgalmához kötődő eddig ismert utolsó Mária-relief, egyben a téma legkésőbbi feldolgozása, ugyancsak a szentbenedeki kastélyban található, az ókastély bejárata fölé befalazva (16. kép). A négyszögletes alakú reliefet gyöngysorral díszített, középen megmagasított széles keret fogja körül, melyet csüngő copf füzér koronáz. A kép alatt már nem kartus, hanem csüngődíszes táblára támaszkodó ovális alakú címerpajzs látható. A tábla felirata a következő: VERA EFFIGIS B. V. MARIAE ELENTIS CLAUDIOPOL[IS]. Az ábrázolás az előbbieken duktusán halad, csak a ruhák redői lettek merevebbek és sematikusabbak. A szobrász a damaszkolt alapot elhagyta, a barokk indákat már nem érezte stílusához illőnek. Mária válla fölé nem véste fel a görög névbetűket, s feleslegesnek tartotta a dicsfényeket is. Keletkezési ideje az 1800 körüli évekre tehető, s mesterét valószínűleg a kolozsvári kora klaszszicista stílusban dolgozó iskola tagjai között kell keresnünk.

A könnyező Madonna reliefmásolataiban azonban nemcsak a Kornis család

hitbuzgalma révén szaporodtak; elterjedésükhöz a szamosújvári örmények is hozzájárultak.

A Moldvából Besztercére, onnan Szamosújvárra települt örmények között Mária tisztelete hagyomány volt. Ahogy Szongott Kristóf várostörténetéből megtudjuk, szombatonként Mária képe előtt gyertyát gyújtottak, s a férfiak fogadalmi között gyakran ismétlődött, hogy kérésük meghallgatása esetén Mária tiszteletére bizonyos ideig kékben járnak. A szamosújvári egykori ferences templom Fekete Madonnáját is — valószínűleg a szamosújvári várat építtető Bánk Pál idejéből maradt késő gótikus darab —, ha könyörgésüket meghallgatta, a közelmúltig szintén kékbe öltöztették. A házak oromfülkéibe sokszor került az Istenanya fából faragott szobra, nagy tiszteletnek örvendett a nagytemplom ezüst oltárának Madonnája, és a XVIII. századi fogadalmi képeken Mária mint a Rózsafüzér királynője szabadítja meg bajba jutott helyzetéből a város egy-egy hozzá fohászkozó polgárát. A Szamosújvárhoz közel eső Mikola csodatévőnek nyilvánított Máriája természetes, hogy felkeltette érdeklődésüket. A keleti kereszténység jegyeit magán viselő ikon közel állt ízlésükhöz, hiszen a római egyházhoz való csatlakozásuk csak a XVII. század végén, ugyancsak a bécsi udvar katolizáló törekvése eredményeként következett be. Így tehát a mikolai ikon alkalmas volt arra, hogy az egyház új híveit szorosabban kapcsolja a tiszteletét szorgalmazó katolikus egyházhoz. A mélyen vallásos, Mária-hívő örmények hamarosan a mikolai Szűz tisztelőivé szegődtek. Mikolára és Szentbenedekre jártak búcsúra, de különösen Mikolát kedvelték; ide még télen is el-ementek, templomát gazdag ajándékokkal halmozták el. Az már kitűnő üzleti érzékükre vall, hogy a mikolai ikonok értékesítésébe ők is bekapcsolódtak. Tiszteletük jeléül azonban megfaragtatták az ikon másolatát is (15. kép).

A XVIII. század közepére keltezhető relief Szamosújváron a Barițiu utca és a Fötér sarkán álló, háromszintes eklektikus ház első emeletének falában látható. Az épület XVIII. századi voltát csigás sarokkő jelzi, csak később alakították át és húztak rá emeletet. Ez a szamosújvári relief immár az ötödik változat, amit eddig ismerünk. Mária és a gyermek alakja az eddigiekkel ellentétben nem tölti ki egészen a rendelkezésre álló teret, körülöttük barokk jellegű, lapos faragású indadísz hullámszik. Ez a dekoráció teljesen elüt a kóródi változat késő reneszánsz ihlettségű indáitól, inkább a szamosújvári kapuk szalagműveivel tart rokonságot. A relief alján barokk keretelésű kartusban felirat: AUXILIUM CRISTIANORUM ORA P[RO] NOBIS. Mária köpenye és fejfedője szélét a kolozsvári Mária köpenydíszéhez hasonló paszomány szegi, alakja barokkosán telt, arca valamennyire egyénített, de kezei esetlenül nagyok. Érdekes viszont, hogy a szobrász a dicsfényeket korong alakúra formálta ugyan, de a széleket a mikolai ikonra emlékeztetően plasztikusan kidomborította. Válla fölé helyezte a görög névbetűket is, igaz, kissé dekoratív átköltésben. A relief alkalmasint a szamosújvári örmény nagytemplomon dolgozó, valamelyik barokk iskolázottságú kőfaragó vagy szobrász műve.

Ugyancsak az örmények közvetítése révén tűnik fel az ikon újabb relief-változata Erzsébetvároson is, ahol szintén a XVIII. század derekán épül a nagy örmény templom, kolozsvári mesterek közreműködésével. Az építők néhány kedves barokk házat is hagytak emlékül maguk után; ezek egyikének homlokzatán — emeletes egyházi épület a templommal szemben — látható a csodatévő Mária reliefje. Az ábrázolást a többiektől eltérő módon hajlított lezárású tördelt barokk keret fogja körbe, igazodva a hajlított ablakszemöl-

dókok stílusához. Máriát ugyancsak rendhagyó módon majdnem egész alakos nagyságban örökítette meg a művész. Alatta lendületes keretelésű kartus, rongált felirattal: VERE EFFIGIES BEATISSIMA VIRGINIS . . .

Ezzel a változattal tart rokonságot a beszercei katolikus templom melletti épület falában elhelyezett hasonló relief, a hetedik változat. Odakerülésének körülményeit már nem tudjuk pontosan követni, nagyon valószínű azonban, hogy létrejöttét a piarista kapcsolatok magyarázzák. A kolozsvári jezsuita templom ugyanis a rend feloszlata után „Szűz Mária fiai”, a piaristák kezébe került, és a piaristák építették annak idején a beszercei katolikus templomot is. A relief ívelt lezárású, gazdagon faragott keretével hívja fel magára a figyelmet, melyhez szervesen kapcsolódik az aljára komponált szövegfordó kartus. Mestere jól ismerte a barokk stílus díszítőelemeit. Mária alakja — noha arca finoman mintázott — már több kívánnivalót hagy maga után. Ruhája redői statikusak, a kezek és Jézus alakja merevek. Ugyancsak elnagyolt a háttér is. A relief készítőjét itt is, mint az előbbieken, a templomon dolgozó egyik kőfaragó mester munkájának tartjuk — ez a magyarázata annak, hogy a keret sokkal jobban sikerült, mint maga az ábrázolás —, s keletkezési idejét a XVIII. század utolsó évtizedeire tesszük.

Ezzel a Mária-reliefek sora be is zárul, habár feltételezhető, hogy a további kutatás még talál variánsokat. Mindenesetre a művészettörténet szempontjából roppant érdekes, hogy a témával a XVIII. század majd minden valamirevaló kőfaragó iskolája megbirkózott, s három épülő templom kőfaragói is megpróbálkoztak vele. A másolatok elemzéséből leszűrhető tanulságok az erdélyi barokk szobrászat eredményeinek számbavételekor semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül.

Befejezésül megemlítjük, hogy a csodatevő képről festett másolatok is készültek, feltehetően sokkal több, mint amennyi reliefet faragtak róla. Ezek számbavétele azonban a kutatás ezutáni feladata lesz. Néhány fogódzót azonban az eddig ismert darabok is szolgáltatnak az elkövetkezendő munkához.

A könnyező Mária történetét tárgyaló irodalomban azt olvashatjuk, hogy Kornis Zsigmond, miután elesett az eredeti képtől, kápolnája számára másolatot készíttetett róla. Kádár József azt is megjegyzi a másolatról, hogy festője Mária feje fölé értelmetlen „görög—szláv” feliratot pingált (éppen úgy, mint a relief készítője). A kép a második világháború után elveszett, a Kádár észrevétele alapján azonban a kóródi kápolna egy meglehetősen megrongálódott állapotban megmaradt, vászonra festett Mária-képében a szentbenedeki kápolna számára készült Mária párdarabját véljük felismerni. A gyakorlott festő kezéből kikerült kép Mária, a reliefek Madonnáitól eltérően, karcsú, légius jelenség, bájos, fájdalmas mosolyú arcán csak hosszú, keskeny orra utal az eredeti ikon Máriajának vonásaira. A köpenyek redői lágyan omlók, a ruhák ujját és a nyakkivágást keretelő pánt plasztikusan domborodó hímzéssel ékes. A kezek kifejezőek, finom formájúak. A színezés teljesen besötétült, a festék sok helyt le is kopott róla. Mária feje fölött erősen rongált cirillbetűs felirat. Keletkezési idejét mindenképpen a XVIII. század első felére tehetjük, s meglehet, hogy Kornis a szentbenedeki változattal együtt vagy röviddel utána rendelte.

A szentbenedeki gótikus, jelenleg ortodox templomban ugyancsak a mikolai Mária képe látható, s festett másolata elkészült a szamosújvári örmény nagytemplom számára is. Mindkettő későbbi az előbb említetté, s művészi színvonaluk is amazok mögött marad.

Érdekes viszont, hogy a mikolai eredetű könnyező Madonna mása a maroszséki Hódosra is eljutott; a katolikus templom XVIII. századi alapítású jobb oldali mellékoltárán áll (17. kép). Az ívelt lezárású barokk keretbe foglalt kép a kolozsvári könnyező Szűz stílusához igazodik. Mária arca ugyan az eredetnél gömbölydedebb, minden szomorkássága ellenére az egészségtől kicsattanó falusi lány arca, de ruhájának redői, díszítése, Krisztus alakja, lábtartása és kezének elhelyezése a példakép felé utal, s azt idézi a dicsfények alakja és a névbetűk gondos felírása is. Az alap itt is virágos, barokk hímzés-minta-motívumokkal díszített. Az egész kép síkhatású, a festő a mélységi dimenziókat éppen úgy nem érzékelteti, mint az ikonfestők vagy mint a metszetek készítői. Keletkezési ideje a XVIII. század közepe tájára tehető. Lehet, hogy akkor készült, mikor Boér Imre éneklő kanonok átalakította a templomot (1763—1766). Hogy a hodosi oltárra miért állították éppen a kolozsvári Máriát, azt jelen pillanatban csak akkori nagy tiszteletével magyarázhatjuk, de megtörténhet, hogy a falu lakóit 1719-ben megtizedelő pestis emlékeként, fogadalomból került oda. Hiszen az 1710-es pestisjárvány idején Kolozsvárt is körmenetet tartottak vele. Bármilyen volt is az oka, az ábrázolás ilyen távoli vidéken való előfordulása arra figyelmeztet, hogy még több változat előkerülésével számolhatunk, az eredeti hatósugarától messzebb eső részeken is.

A mikolai Madonna-kép jelentőségét nemcsak saját művészi értéke határozza meg. Művészettörténeti szerepét jelentősen megnöveli, hogy ez a XVII. századi román ortodox ikon magyaroknál, örményeknél egyaránt ismertté vált, és sok másolat készült róla. Híre még az eldugottabb helyekre is eljutott, s mindenütt a máriazelli és csíksomlyói Madonnákat megillető tiszteletben részesült.

TÜRK ANTAL ÉPÍTŐMESTER (1750—1798)

I. Erdély mértéktartó barokk építészetében a klasszicista stílustörékvések a XVIII. század utolsó két évtizedétől kezdődően tűnnek fel. Az 1742-ben épített nagybányai Teleki házat díszítő feszes copf fonatok és tárcsaszorok, a homlokzat füzéres íon oszlopai még csak előfutárai az új stílus szellemének; a század vége felé azonban már határozottabban érzékelhető a stílusváltásra való felkészülés. A klasszicizmus útjának egyengetésében különösen a szepesi és szamosújvári mesterek játszanak jelentős szerepet. Máshol inkább elszórt kezdeményezésekre figyelhetünk fel, egy-egy később betelepített pallér „modernebb” stílusára vagy egy-egy vándorlásból frissen hazatért fiatal mester új formákkal való próbálkozására. Mindez együttesen azonban félreértetlenül utal a változás igénylésére.

A kutatások eddigi eredményei még nem tették lehetővé, hogy a századvég építészeti stílusában végbemenő változásokat pontosan felmérhessük, hogy a klasszicista stíluselemek sokasodását regisztrálva, figyelemmel kísérjük a továbbélő késő barokk útját is, és ugyanakkor felfedjük, milyen társadalmi okok eredményeként jött létre e bonyolult stílusegyüttes. Még távolabb vagyunk attól, hogy név szerint ismerjük a klasszicizmus nagy európai stílusáramlata számára utat készítő mestereket. Türk Antal tevékenységének ismeretével ezen a hiányon szeretnénk enyhíteni. Ő még késő barokk iskolázottságú mester, de művein a rokokó díszítőformák mellett klasszicizáló stíluselemek is jelentkeznek, s a kettő egyéni kombinációjából alkotta meg késő rokokó stukkókkal díszített, klasszicista nyugalma belső tereit, jellegzetes homlokzatait. Működésének feltárása tehát egyben a századvég stílusproblémájának megoldásához is közelebb segít.

Türk személye nem ismeretlen a művészettörténeti szakirodalomban. Entz Géza és Bíró József foglalkozott vele az 1940-es évek elején, székelyudvarhelyi és beszercei, illetőleg marosvásárhelyi és erdőcsinádi tevékenysége kapcsán. Mivel jómagam Erzsébetvároson Hoffmayer Simon szobrász után kutatva egy eddig ismeretlen művére akadtam, s mivel a reá vonatkozó irodalom megállapításai és feltételezései egy gazdag életmű feltárásának lehetőségét sejtették, úgy véltem, hogy nem lesz érdektelen, ha alaposabban utánajárok munkásságának.

Türk Antal magát Antony Türknek írja alá a marosvásárhelyi Teleki ház felépítésére kötött szerződésében, neve azonban Tirk, Tirok formában is előfordul, s magyar megrendelői többször titulálják egész egyszerűen Török Antalnak. Életéről meglehetősen keveset tudunk. Marosvásárhelyi lakos volt, de hogy oda mikor és valóban Bécsből került-e, mint ahogy többen tudni vélik, az a vásárhelyi városi levéltár irataiból nem derül ki. Az adótáblákban 1779-ben szerepel először, mint „neogamus”, 18 xr. taxával. Az anyakönyvi bejegyzés szerint 48 éves korában halt meg, tehát első marosvásárhelyi említése idején 29 éves. Sokkal korábban nem is kerülhetett a városba.

Az évi adókimutatások néhány adatából ítélve anyagi helyzete nem volt valami fényes, mindössze annyi ingatlant vallhatott magáénak, amennyire egy pallérnak elengedhetetlenül szüksége volt ahhoz, hogy az építetőkben

bizalmat keltsen. Az építőmester ugyanis bevett szokás szerint a szerződésben néhány év garanciát vállalt munkájáért, s legtöbbször ingatlanának leköltésével kezeskedett arról, hogy az esetleges hibákat a szerződésben megállapított időn belül módjában lesz ingyen kijavítani. A kolozsvári unitárius templom építése idején viszont már anyja házáat tábláztatta be, s mikor halála után özvegye az elhunyt mester 2000 forintjáért pereli annak kolozsvári szállásadónőjét, kiderül, hogy Türknek nemcsak 2000 forintja nem volt, de állandó kölcsönökkel tartotta fenn magát. A pallérság tehát nem volt annyira jövedelmező számára, hogy családját rendezett anyagi viszonyok között hagyta volna. Nagy dolog viszont abban az időben és teljes becsületessége mellett bizonyít, hogy munkáit időre befejezte, és építkezéseit nem kísérték hosszadalmas perek. Egyedül a szépnagyvárosi templom feltehetően félbemaradt építkezése miatt perelik halála után hozzátartozóit 200 forintért.

Első három munkája, a besztercei volt piarista, az udvarhelyi katolikus és az erdőcsinádi református templom építési körülményeinek vizsgálatából kiderül, hogy mindhárom helyen a híres vásárhelyi építőmester, Schmidt Pál dolgozott előtte; Besztercére pedig egyenesen Schmidt ajánlására került, de igen valószínűnek tartjuk, hogy Udvarhelyre is. Így nyugodtan feltételezhetjük, hogy már korábban ismerték egymást, s köztük között pallér-vicepalléri kapcsolat állhatott fenn még Schmidt geryeszegi és Türk besztercei megbízatása előtt, különben Schmidt nem ismerte volna Türköt annyira, hogy Besztercére merje ajánlani. Talán éppen a közösen vállalt munkák miatt telepedett meg Türk is abban a városban, ahol Schmidt lakott, önálló tevékenysége során azonban mind távolabb került Vásárhelytől, élete vége felé pedig Kolozsvárra tette át működése színterét. Itt is halt meg 1798. december 23-án, s három nappal később a Házsongárdba helyezték örök nyugalomra.

Egy fiáról tudunk, aki zászlótartó volt a Splényi-ezredben, tehát nem folytatta apja mesterségét, özvegye, Renner Borbála egynéhány évig még pereli az elhunyt mester kolozsvári és vásárhelyi adósait, de 1803-ban ő is meghal.

II. Ha feladatul tűzzük ki Türk munkásságának vizsgálatát, elsősorban azt a kérdést kell tisztáznunk, hogy a mesterünkre jellemző templomtípus kialakítása mennyiben az ő érdeme, ha első három munkáját a Schmidt Pál kezéből vette át. Kezdjük talán első ismert művével, a besztercei piarista templommal, melynek megvan a Schmidt-féle tervrajza is.

A Besztercén megtelepedő piaristák, templomra lévén szükségük, először arra gondoltak, hogy a hospitálisok középkori templomát javítják meg maguknak; ehhez az elképzelésükhöz 1762-ben Eisenbach János György, a dési ferences templomot építő odaváló pallér rajzolt terveket. Később, úgy látszik, mégis új építésre határozták magukat, amihez Eisenbach bécsi terv igénybevételét ajánlotta nekik. Valószínűleg ez érkezhett meg 1778. március 9-én a gubernium közvetítésével Szebenből. A Schmidt aláírásával ellátott tervrajz közvetlenül e tárgyalás után készülhetett. Schmidt jelenleg is meglévő tervéről nem tudjuk, hogy mennyiben támaszkodott a bécsi tívustervre, de azt sem, hogy azt a tervet a piaristák egyáltalán elfogadták-e vagy nem. Annyi biztos, az alapkövetésénél 1781. március 19-én már nem Schmidt, hanem a maga helyett ajánlott „homo juvenis”, Türk Antal volt jelen. Ha a Schmidt-féle tervet összevetjük a Türk építette besztercei templommal, megállapíthat-

juk, hogy mesterünk elődje munkáját átdolgozta, és sokat csiszolt elképzeléseiben (19. kép).

A *besztercei* volt piarista templom tervrajza az udvarhelyi plébánia-templom iratai között lappangott. Rajta „Paul Schmidt Kays. Königl. fortif. Maurer Meister” saját kezű aláírása szerepel. A terv egytornyos, egyhajós késő barokk templomhoz készült, melynek háromtengelyes ívelt homlokzatát magas lábazon álló páros lizénák tagozzák. A két melléktengelyben egy-egy nagyméretű, bojtos-kötényes, félköríves lezáródású, szalagkeretes ablak található, a főtengelybe eső lépcsős bejárat félköríves lezáródású és szemöldökpárkányos, felette a két szélsőnél kisebb méretű, félköríves ablak, gömbölyű formájú, gerezdéit testű erkéllyel. Az ablak fölött stukkó dekoráció látszik. A három részre tagolt főpárkány felett emelkedik a barokk sisakos torony, melyet két urnával díszített voluta kapcsol a hajó testéhez. A torony alsó szintje sávzott, és homlokzati oldalát ovális ablak töri át; felső részén a lizénák közé fogott félköríves lezáródású ablakok fölött órahely és óraíves párkány van. A két boltszakaszos, félköríves szentéllyel lezárt hajót Schmidt korinthuszi falpillérekre támasztott duplahevederes csehsüveg-boltozattal fedte. A pillérfők és a boltozat közé hármastagolású, nehéz attikát iktatott.

Az ismertetett terv és a meglévő templom részletformái között a megfelelések mellett elég sok eltérés is mutatkozik. A templom erősen ívelt háromtengelyes homlokzata késő barokk jellegű, és magas lábazon álló, füzéres, csigás fejezetű falpillérek tagozzák (20. kép). Páros pilaszterekkel közrefogott középrészét kosáríves bejárat, felette bábos mellvédű, ugyancsak kosáríves ablak hangsúlyozza. A bejáratot kompozit fejezetes falpillérek keretelik, s a rajtuk nyugvó, hármastagolású szemöldökpárkányra támaszkodik az említett ablak balusztrádja. A párkányt Mária-monogramos, koronás kartus hangsúlyozza. A bejárat záróívét rózsagirland szegi, bélletét rokokó indák és mélyített falsávok díszítik. Az ablak ugyancsak széles bélletét kétoldalt egy-egy csüngődísszel ékes, mélyített falcsík élénkíti, középrészét pedig egy nagy rokokó kagyló uralja. A kagylóval bélelt ablaknyílás mindvégig jellemző marad Türk homlokzataira (21. kép). A két szélső tengelybe eső, szalagkeretes, kosáríves, záróköves ablak fölé mesterünk íves, tört szemöldökpárkányt helyezett, a szemöldökfrízben stukkódísszel, a könyöklőpárkányok alatt párnásan hasasodó, négy pikkelysoros barokk köténnyel (22. kép). A Schmidt-féle terven a stukkós frízű ívelt szemöldökpárkányok nem szerepelnek, az ablak-kötények is egyszerűbbek, csüngős díszűek. A középtengely Türk-féle megoldása a baluszteres erkéllyel és a stukkódísszel bélelt nyílásokkal elegánsabb a Schmidt elképzelésénél. Ezt mondhatjuk a fogrovatos hármastagolású főpárkányról is, mely frízében feliratot hord, s felső tagozata a középtengely felett ívet formálva, lunettával koronázza a homlokzatot. A toronytetet voluták helyett félormok kapcsolják a hajóhoz. A torony alsó szintje az eredeti tervnek megfelelően sávott vakolású maradt, középen ováblakkal. A második szint ablakai viszont már megint eltérnek a Schmidt elgondolásától; a kötényes, félköríves lezáródású, szemöldökköves ablakok felett hajlított szemöldökpárkányok húzódnak, a sisak alatt pedig óraíves, fogsoros párkány zárja le a kompozíciót. A torony minden oldalát korinthuszi fejezetes pilaszterek keretelik. A homlokzaton a rokokó dekoráció ellenére már a kora klasszicizmus szelleme érződik.

Ami a belső tér megformálását illeti, a legnagyobb változás az, hogy a hajót nem két, hanem három boltszakasszal fedte, de a hajóhoz rézsüs falrész-

szel kapcsolt szentély fölé az eredeti tervnek megfelelően fogsoros párkányra fektetett negyedgömb kupolát borított. A hajó csehsüveg-boltozatát duplahevederek tartják, melyek a nehéz, fogsordíszes attika közvetítésével korinthoszi fejezetes falpillérekre támaszkodnak (24. kép). A pillérfők fejlemezén feltűnik a szerény kivitelű abakusz-virág is, mely későbbi művein mind hangsúlyozottabb formában jelentkezik. A falpillérek profilja megegyezik a Schmidt-féle alaprajzon lévőkével. Az orgonakarzatot két négyszögletes pillér és három nyomott kosárv tartja. Enyhén előrevelő mellvédje tükrös-lizénás, a pilléreket tagoló lizénakon csüngős dísszel (23. kép). A boltozat hevederein megjelenik a barokk szalagmű; itt kialakított formája mindvégig jellemző dísz a Türk-boltozat hevedereinek.

Az elmondottakból levonva az általános következtetéseket, megállapíthatjuk, hogy a barokk iskolázottsága Türk a beszercei templomnak új homlokzatot tervezett; ennek lényeges elemei minden további munkáján megtalálhatók. Mind a Schmidt terve, mind a Türk műve késő barokk alkotás, de a klasszicizmus közelsége már mindkettőn érzik. Míg azonban Schmidtnél ez a formák megmerevedésében jutott kifejezésre, Türk az új stílus formaelemeivel próbálkozik, s a belső terek kiegyensúlyozott nyugalmaára összpontosít. Későbbi alkotásain a korai klasszicizmus mind erőteljesebb jelentkezését figyelhetjük meg, a rokokó jellegű stukkókról azonban ennek ellenére nem mond le.

A beszercei templomot 1787-ben felszentelték, s Türköt egy év múlva már a székelyudvarhelyi plébániatemplom építésénél találjuk.

A *székelyudvarhelyi* új plébániatemplom a középkori Szent Miklós-templom helyén épült, amit a XVII. század közepétől a jezsuiták használtak (25. kép). A rend 1773-ban történt feloszlata után a plébánia élére világi pap került, s mivel a középkori templom állapota 1780-ra nagyon megromlott, új templom építését határozták el. Amint az építési iratokból és költségvetésből kiderül, a terv 1781-ben már kész volt, de csak 1786. március 29-én terjesztették fel jóváhagyás végett Bécsbe; ott az építési engedélyt 1787. február 20-án írták alá. A munkálatok még abban az évben meg is indultak. Türk azonban, amint egy 1791. június 2-án írt beszámolójából kiténik, az irányítást csak 1788-ban vette át, nem sokkal az építkezés megkezdése után. Ebből nyilvánvalóan az következik, hogy a megkezdett munka alapjául szolgáló terveket nem ő készítette. Ezt a feltevést megerősíti az is, hogy az udvarhelyi templom építési iratai közül került elő Schmidtnak a beszercei piarista templomhoz készített terve is. Noha e már ismertett munkának az általános stílussajátosságokon kívül nincsen köze az Udvarhelyen felépült plébániatemplomhoz, azt a feltevést sugalmazza, hogy a templom tervezője itt is Schmidt Pál volt. Erre annál inkább is gondolhatunk, mert Schmidt 1780-ban az udvarhelyi református templom építésére alkuszik, s a megbízást elnyervén, 13 735 forint 27 és fél dénár költséggel megépíti a templomot. A templom fedelén *K G* monogram (Kis Gergely) és az *1781* évszám áll, ami azt jelenti, hogy ekkorra a munka be is fejeződött. A fenti évszám segítségével határozhatjuk meg annak a dátum nélküli szerződésnek a szövegét is, amelyben Schmidt Pál „főpallér” és legényei vállalják a református templom megcserepezését. Schmidtnak tehát volt alkalma arra, hogy kapcsolatot keressen az építeni szándékozó katolikus egyházzal is. Mindezek azonban csak logikai érvek, az egyház építési iratai között a Schmidt neve nem fordul elő.

De ha Schmidt tervezi a templomot, az miért hasonlít mégis — kevés eltéréssel — a Türk munkáira, s miért nem Schmidt építette fel, ha ugyanott a református templom munkálatait személyesen vezette? Az utolsó kérdésre Schmidt munkásságának ismeretében könnyű a felelet. Schmidt ugyanis 1786-ban mint „császári királyi főkömivészmester” három katonai éleltár felépítésére szerződött. Az egyezséget Gyulafehérváron kötötték, s mesterünk itt is fogott munkához. Szerződése a polgári építési gyakorlattól eltérően arra kötelezte, hogy állandóan Gyulafehérváron tartózkodjék, s felettesei addig nem engedték el, amíg a megkezdett építkezést be nem fejezte. Így kényszerülhetett tehát arra, hogy udvarhelyi vállalkozásáról lemondjon, s maga helyett a Besztercén már bevált Türköt ajánlja. Mivel Türk Udvarhelyre kerülése idején a templom munkálatai csak a kezdeteknél tartottak, mesterünknek volt lehetősége a tervek bizonyos fokú módosítására. A párkányok és a boltozat típusán, a dekoráció módján ugyanis anélkül változtatható, hogy ez az eredeti terveket alapvetően érintette volna.

Az utólagos módosítások mellett bizonyít az is, hogy a Schmidtnek tulajdonítható református templom stílusa teljesen elüt a plébániatemplom stílusától, s homlokzati felépítésük is teljesen különbözik egymástól. A református templomon csupán a két erőteljes pilaszterrel kereteit bejárat feletti csenevész kagylómotívum idézi Türk kagylóval bélelt homlokzati ablakait. Jó arányú belső terének fiókos dongaboltozata megint idegen a Türk boltozási módjától, s noha itt is megtalálható a pillérek nyugvó két oldalkarzat, ezeknek tömör, tükrös mellvédje, a pillérek párkányfejezete s a rájuk támaszkodó félköríves árkádok arról árulkodnak, hogy Türk és Schmidt nem azonos utakon indultak a klasszicizmus felé. Ha tehát a Türkre jellemző templomtípus kialakításában Schmidtnek mint tervezőnek volt is valami szerepe, az erkélyes homlokzat, a stukkódíszes lapos boltozattípus meghonosítása teljes mértékben mesterünk érdeme.

Az udvarhelyi plébániatemplom homlokzata 5 tengelyes és már klasszicizáló jellegű (26. kép). Talán itt változtatott Türk a legkevésébbet a Schmidt-féle terven. A homlokzatot lezáró két, volutára emlékeztető félórom, a lépcsőzetesen előreugró toronytest középső részének sávós vakolása és a kis ovális ablak, a felső szint ablakának bojtos köténye a besztercei templom Schmidt-féle tervére utalnak. A homlokzat egyszerűsége, a szegmentíves vakolatkeretes, záróköves ablakok, a magas lábazon álló párkányfejezetes lizénák, az egyszerű főpárkány, a szalagkeretes mélyített falmezők, melyekben egymás fölé helyezett ablakok ülnek, klasszicizmus felé orientálódó építészeti felfogásról tanúskodnak, mely azonban nem Türkre jellemző. Viszont a szegmentíves, ión fejezetes pilaszterekkel kereteit, enyhén ívelt és mérsékelt profilált szemöldökpárkánnyal lezárt főbejárat fölötti stukkófüzér a Türk stílusáról árulkodik, s azt idézi a szemöldökpárkány fölött a két erősen stilizált voluta közé fogott, erkélymellvédet imitáló szalagfonat is (27. kép) A bejárat feletti ablak ívelt szemöldöke, a mellékbejáratok fölötti bevilágítók a késő barokk formatárából valók. A besztercei piarista és a székelyudvarhelyi plébániatemplom homlokzata alig hasonlít ugyan egymásra, az udvarhelyi templom bejárat részére mégis a besztercei templom központi részére emlékeztet, s magában foglalja a Türk-homlokzatok sok lényeges elemét. A két torony sisak formája azonban végtelenül közel áll egymáshoz. A teljesen egyszerű, de jó arányú s környezetében kitűnően érvényesülő udvarhelyi templom belső

építészeti megoldása sokkal nagyvonalúbb, mint külseje, s itt maradéktalanul a Türk építészeti törekvéseire ismerünk.

A háromhajósra tervezett templom oldalhajói fölött négy pilléren nyugvó, kosárirves nyílású oldalkarzat húzódik. Enyhén ívelő mellvédjén szalagfórat a dísz, melynek egykor játékos vonalát a klasszicizmus belopakodó szellemen merevvé dermesztette (29. kép). A két oldalkarzat a hajónak rendkívül elegáns térhatást biztosít. A karzatot tartó pillérek egy-egy korinthuszi fejezetes lizéna díszíti, felettük hármastagolású fogsordíszes nehéz attika, tartja a boltozat reá támaszkodó hevedereit. A hajó boltozata négy szakaszból áll, és erősen nyomott ívű csehsüveg-boltozatot imitál, habár valójában a tükörboltozathoz áll közelebb. Mind a hevedereket, mind a boltmezőket stukkódísz fedi (28. kép). A hosszú szentély érdekes módon a sokszög három oldalával zárul. Boltozata az alaprajznak megfelelően egy téglalap alakú és egy sokszögű boltszakaszból áll. Ez utóbbinak hevederei nehéz, függőlemez parkányra támaszkodnak, melyet négy korinthuszi fejezetes falpillér és az előttük álló oszlopok tartanak. A középső oszloppár a főoltár retablójának is keretül szolgál, mely ilyen módon szervesen illeszkedik bele a szentély formavilágába. A visszalépő szentélyt kétoldalt rézsüs falrészek kapcsolják a hajóhoz, felettük falpillérekre támaszkodó hármastagolású heveder feszül.

Ha a besztercei templom esetében egy jellegzetes homlokzattípus születésére figyelhettünk fel, az udvarhelyi plébániatemplomban a stukkódíszes, lapos csehsüveg-boltozat keltheti fel az érdeklődésünket. Az átmeneti jellegű boltozat és a rokokó utánérzésű stukkódísz együttese a későbbiekben is jellemzője marad mesterünk épületeinek. Ha a Türk-féle boltozat stukkóival kapcsolatban már a besztercei templom elemzése közben felsejlett bennünk a gondolat, hogy nem hozhatók-e valami módon kapcsolatba a szamosújvári barokkkal, az udvarhelyi templom részletformáinak számbavétele után már határozott meggyőződésünk, hogy Türk ismerte a befejezés előtt álló szamosújvári nagytemplomot és a szamosújvári barokk stíluselemeit. Erre vall a szentély feletti boltozatrész stukkója, a hevederek szalagművei, valamint a szentélyzáródást tagoló falpillérek és az előttük álló szabad oszlopok együttese is. Az oldalkarzatokkal kapcsolatban Entz Géza is lehetségesnek tartotta a szamosújvári örmény nagytemplom hatásának érvényesülését. Mindezek ellenére a kérdés végleges eldöntésére csak akkor kerülhet sor, ha Türk feltételezett szamosújvári kapcsolatait egyéb források alapján is alátámaszthatjuk.

Az udvarhelyi plébániatemplom építésével Türk 1791-re készült el. Az épület felszentelésére 1793. május 27-én került sor.

Ha Türk Besztercén és Udvarhelyen későbbi műveire jellemző homlokzat-, illetőleg boltozattípust alakított ki, következő ismert művével, az erdőcsinádi templommal a barokkból a klasszicizmusba hajló falusi templom prototípusát teremtette meg, mely, mint a későbbiekben láthatjuk, sokáig a vidéki templomépítészet példaképe maradt.

Erdőcsinád a harmadik hely, ahol Türk Schmidt örökébe lépett. Schmidt az erdőcsinádi templom építését 1785. július 2-án vállalja fel azzal, hogy a régi templomot „ex fundamento” lebontja, és a „sáromberki templomhoz és toronyhoz hasonló templomot és tornyot épít”. Schmidt azonban említett kincstári megrendelése miatt csak keveset dolgozhatott az épületen. A templomot építtető Szucsáki család és a Schmidt-örökösök között később meginduló perből az derül ki, hogy Schmidt a pénzt felvette ugyan az építésre, de a

patrónus a „Schmidték tudta nélkül” volt kénytelen építkezni, mivel a mester feljük sem nézett. Később „Schmidt Pál meghalálózván, minthogy a munka félbenmaradott... Felperes Asszonynak kellett... a félben lévő munkának tökéletességre való vitelére más, ahhoz értő Kőművespallért fogadnia, fizetvén ... kőművespallér Tirk Antolnak, amint quietantiája is bizonyította, 1789-ben Martius 12-én 200 m. forintokat és 86 pénzeket, in Summa 796 m[agyar] forintokat és 86 pénzeket.”

Az erdőcsinádi templom építéséhez vagy esetleg átépítéséhez — a Sípos Dávid faragta szószék 1761-ből, szép barokk ajtaja pedig 1725-ből való — azonban azelőtt hozzáfoghattak, mielőtt Schmidtet szerződtették volna. Az emléktábla ugyanis a leghatározottabban 1783-ra — két évvel korábbra, mint a Schmidt-szerződés dátuma — teszi az építkezések megindulását, a befejezést pedig 1789-re; ez utóbbi évet a fent idézett szövegrész is hitelesíti.

Türk az erdőcsinádi templomon udvarhelyi tevékenységének kezdeti szakaszában, 1789-ben dolgozott, s ebben az évben tető alá is hozta a félbenmaradt épületet (30. kép). Most már megint csak az a kérdés, hogy Erdőcsinádon is Schmidt nyomdokain járva, érvényt tudott-e szerezni saját stílusának.

Erre könnyen adódik válasz, ha az erdőcsinádi református templomot összehasonlítjuk a Schmidt szerződésében példaképpül megjelölt sáromberkivel. Az összevetésből az derül ki, hogy mindkét templom homlokzata háromtengelyes, ennek megfelelően négy lizénával tagolt, mindkettő kissé zömökebb a megszokottnál, s mindkettő esetében a torony alsó része sávozott vakolású, kis ovális ablakkal. Ezekben az általános stílusjegyeken kívül azonban semmi más egyezést nem találunk a két épület között. A sáromberki templom homlokzata merőben elüt az erdőcsinádi templom kedves, falusi hangulatot árasztó íves-pilléres portikussal bővített homlokzatától. Noha mindkét templom tornyát íón fejezetes pilaszterek szegik, mint a beszercei templom homlokzatát és az udvarhelyi templom bejáratát, a sáromberki óraíves párkányból hiányzik a Türk minden párkányára jellemző fogsordísz, s toronysisakja is elüt az erdőcsinádítól, mely az udvarhelyinek hű mása. Míg a sáromberki homlokzaton nyomát sem találjuk stukkónak, az erdőcsinádi templom portikusa Türk eddigi munkáihoz hasonlóan stukkóval díszített. A templomot tagoló, az udvarhelyihez hasonló párkányfejezetes lizénák egyikén bojtos drapéria látható; ez a későbbiek során szintén előfordul a Türk-munkákon. A kellemes hatású belső tér nem haladja meg a falusi templomok méreteit. Jellemzője a két vastag pilléren nyugvó orgonakarzat, a dupla hevederekkel három mezőre osztott, erősen nyomott csehsüveg-boltozat, valamint a szentélynek az udvarhelyihez hasonló boltozása. A boltozat formája ugyancsak az udvarhelyi temploméhoz hasonlít, s azonos a hevederek alatti fogsoros párkány is. Míg azonban Udvarhelyen a párkányt tartó pilaszterek korinthoszi fejezetűek, Erdőcsinádon íón fejezeteket találunk (32. kép), melyeket mesterünk belső térben ez ideig nem alkalmazott. A jellegzetes lapos boltozat viszont már teljesen Türkre vall, s ráismerünk abban is, hogy még szerényebb körülmények között sem mond le a stukkódíszről (31. kép). A boltmezők medáljai és a hevederek díszítése az egyszerűbb kivitel ellenére is Beszercehez és Udvarhelyhez köthetők. A portikus megépítése valószínűleg a megrendelő kívánságára történt, de Türk művészi invenciójának köszönhető, hogy ezzel az új építészeti motívummal követésre méltó templomtípust alkotott.

III. Türk eddig ismertett három munkájával a mester életének kezdeti, de teljesen érett szakasza zárul le. Schmidt 1789 januárjában bekövetkezett halálával Türk egyénisége kibontakozásának lehetőségei megnövekedtek, önálló tervező lett. Jól végzett munkái révén ettől kezdve már ő számított a legjobb vásárhelyi mesternek, s ennek megfelelően egyre igényesebb megrendelésekhez jutott. Ezt bizonyítja, hogy mikor a marosvásárhelyi református vártemplom renoválására került a sor, a meglehetősen kényes, nagy szakmai tudást igénylő munkára is őt szerződtették. Azt megelőzően azonban már dolgozott az egyháznak. A református kollégium régi könyvtártermének fedelét 1790 májusában ő szedeti le, amiért „Türk Antal kőművesnek” 60 forintot fizettek.

A *marosvásárhelyi* református vártemplom renoválására és újraboltozására „Kőművespallér vásárhelyi polgár Tirck vagy Török Antal eők[egye]l-mé”-vel a szerződést 1790. június 21-én kötötték meg. Az egyezség négy lényeges pontot tartalmaz: a boltozat, a boltozatot tartó falpillérek, valamint a karzat megépítését, ezeken kívül a boltmezők, a hevederek és a diadalív díszítését. Mindezekből különösen fontos a boltozatra vonatkozó rész: „Az már megírt oszlopokra [falpillérek] az ácspallér által készítendő bolthajtásforma stakatur alá való munkát drótra és ahhoz való szegekkel nádalással, jó móddal és állandóul a Templomnak egész most mennyezetes felében megkészíti, bévakollya, kipallérozza, és mind ezen stakaturát az Templomhoz való illendőségig szép rajzolásokkal, mind pedig az oszlopokat a már írt Delineatio szerint lévő párkányozásokkal és formákkal felékesíti.”

Az idézett szöveg a Türk-féle lapos boltozat szerkezeti megoldására vet világot. A megfogalmazásból kétséget kizáróan megállapítható, hogy nemcsak a boltozat stílusa átmeneti, de szerkezetileg is annak számít. Az ács csinálta „árkusok” még a boltvállak elkészítéséhez kellettek, a „boltozat” többi részét viszont már dróthálóval és náddal, tehát síkmennyezet módjára készítette. A hevedereknek szerkezeti szerepe már nem volt, csupán tagolták a felületet és a csehsüveg-boltozat imitálására szolgáltak.

A boltozat stukkóval való díszítése kiterjedt a diadalívre is, amit Türknek „a Templom nagyobb részében véghezviejendő díszességhez” alkalmazkodva kellett készítenie.

A boltozat megépítésével egyidőben egyenlő nagyságúra vették a déli fal és a nyugati főhomlokzat ablakait is. Ezek egyenetlensége még akkor keletkezett, mikor a vár építése idején a templomot is erődrendszerbe foglalták s emiatt az ablakokat meglehetősen egyenetlenül felfalazták. A Türk-féle renoválás során ezt a régi szépséghibát is meg akarták szüntetni.

A szerződés kiköti, hogy Türk a főbejárat fölé, a templom egész szélességében két pillérre állított, hajlított mellvédű, stukkóval díszített karzatot építsen. A munkadíj összegét attól tették függővé, hogy a karzatszabvány a két központi pillérbe beépítve épülne-e meg, vagy pedig valamelyik sarokból csigalépcső szolgálna feljára. Türknek egy elszámolásából azonban az tűnik ki, hogy a karzatszabvány egy harmadik megoldással készült el, nevezetesen „kívülről applicaltatott”.

Anyagról, állványozásról, a földmunkáról és a napszámosokról szokás szerint az egyházközségnek kellett gondoskodnia. Bánatpénzül 100 aranyat állapítottak meg, és Türk 3 év garanciát vállalt munkájáért. Szokatlan módon a garanciális idő alatti romlások ingyen javítását mesterünk abban az esetben is kötelezőnek tartotta magára nézve, ha azok „tűz vagy földindulás

által” esnének. Türk az építést a szerződés szerint elvégezte, sőt szerződésen kívüli munkákra is vállalkozott. Amint az említett elszámolásból kitetszik, 1791-re mindennel elkészült, de az egyház 311 forint 68 dénárjával adós maradt. Valószínűleg ezt az összeget kéri 1799-ben özvegye a konzisztóriumtól.

A marosvásárhelyi református vártemplom térfedése közeli rokonságot mutat az udvarhelyivel (33. kép). A dupla hevederekkel négy szakaszra bontott boltozat éppen olyan lapos, mint az udvarhelyi, csak a középkori templom méreteinek megfelelően sokkal magasabb és szélesebb. Megalkotásával Türk technikai felkészültségét illetően is kitűnőre vizsgázott. A boltozatot a besztercei katolikus templomban lévőkhöz hasonlóan profilált korinthoszi fejezetes falpillérek tartják (35. kép). A fejlemezüket díszítő abakusz-virág már a Türk-munkákat jellemző hangsúlyos középrésszel készült. A pillérfők rendkívül magas, három szakaszra tagolt attikát hordanak, melyben Beszterce, Udvarhely és Erdőcsinád után itt is megtaláljuk a fogsordíszet. A meglehetősen magasra épített boltozat minden lapossága ellenére sem hat nehézkesnek, de igaz, ami igaz, nem idézi az elpusztult gótikus boltozat hangulatát.

Ahogy a szerződés is előírta, a boltozatot, a hevedereket és a diadalívet stukkódíszsel borította. A stukkók mesterünk ismert stílusában készültek, talán valamivel variáltabb motívumkinccsel. A boltmezők középrészét kitöltő stukkómedálok keretelése és a bennük elhelyezett dekoráció ritmusosan változik, de az alapmotívum továbbra is a barokk szalagmű marad. Ez díszíti a diadalívet és a hevedereket is. Újdonságnak számít egy máltai keresztre emlékeztető középdísz, valamint a középső boltmező ovális, késő rokokó koszorúja, benne napraforgó- vagy dáliavirággal, felette koronával; alatta keresztbe tett két trombita látható kis koszorúval átfogva (36—38. kép). A vásárhelyi vártemplomban a Türk-féle lapos boltozat mind szerkezetét, mind dekorációját tekintve teljesen kiforrott formában jelenik meg.

A három kosáriréses árkádra és két pillérre épített karzat hajlított, tükrös-lizénás mellvédjén kétfelől ott találjuk a már Udvarhelyről ismert merev szalagfonatot, de a középső szakaszt leveles indákból formált, egymást érő könnyed körökből alkotott díszítősor tölti ki. Az árkádok íve fölé füzereket feszített, s a mellvédet tagoló törpe lizénákat is szerény stukkóval hangsúlyozta (34. kép).

A helyreállított vásárhelyi vártemplom nagy hatással volt a vidék XIX. századi templomépítészetére, és végképp megalapozta mesterünk hírnevét. Vásárhelyi munkája befejezése után egyszerre két rangos megrendelést is kapott. Rábízták az erzsébetvárosi örmény mechtarista rend templomának felépítését, s vele szerződtek a kolozsvári unitárius templomra is. A két templomot egymással párhuzamosan építette, bár egy kis időbeli eltolódás van befejezésük s valószínűleg tervezésük között is. Türknek e két temploma a gyakorlott, saját útját járó mesterről vall, aki az előtte álló két nagy feladatot fantáziabőséggel és a felmerülő különböző jellegű igényekhez való teljes alkalmazkodással oldotta meg.

*Erzsébetváros*on szerzetesi templomot kellett építenie, mégpedig olyan rend számára, mely a római egyházhoz tartozott ugyan — a rend anyakolostora Rómában működött —, de hivatása a keleti eredetű örmény kultúra ápolása és terjesztése volt (39. kép). Ebből következően az építész sem dolgozhatott sablon után. A rácsos oratóriumablakokkal áttört hosszú szentély

a rend kívánságára épült, az arabeszket utánzó barokk szalagmú, a dekoráció módfeletti eluralkodása s helyenként keleties jellege az örmény ízléshez való alkalmazkodásból fakadt, az oszlopos homlokzat pedig a Szent Erzsébet tiszteletére épült örmény nagytemplom portáléjának igényes továbbfejlesztéséből született.

Az erzsébetvárosi mechitarista templom építési idejéről nincsenek pontos adataink. A rend irattára, miután a templomot 1913-ban a katolikus egyházközség megvásárolta, Rómába került. Avedik Lukács a városról írott monográfiájában elkészültét 1705-re teszi, de nyilvánvaló, hogy sokkal későbbi. A homlokzat akkor még olvasható felirata a templom építésére vonatkozóan nem tartalmazott adatokat. A diadalíven azonban van egy stukkó évszám, mely alapján a templom befejezését 1795-re tehetjük. A stíluskritikai összevetés alapján Türk szerzősége nem vitás, az 1795-ös dátum pedig azt bizonyítja, hogy a vásárhelyi református templom befejeztével mesterünk egyenesen Erzsébetvárosra sietett.

Az erzsébetvárosi egykori mechitarista templom homlokzata, a már említett oszlopos megoldástól eltekintve, sok hasonlóságot mutat a besztercei katolikus templom homlokzatával (40. kép). A háromtengelyes, hat íón oszloppal tagolt homlokzathoz kilépő toronytest ugyan már nem ívelt alaprajzú, mint Besztercén, de a főtengely felett a nehéz, fogrovatos főpárkány éppen úgy lunettát alkot, mint a besztercei templom erkélyablaka felett. A szemöldökköves, teljesen lapos ívvel lezárt bejáratot két pilaszter fogja közre, felette sarokleveles, szalagcsokorral díszített emléktábla. A két pilaszterre fogrovatos párkány támaszkodik. E felett van a kagylós bélletű, félköríves lezárdású emeleti ablak csüngő rózsagirlanddal, valamint könnyű szalagfonattal díszítve (42. kép). A két oldaltengelyben egy-egy egyenes lezárdású, szalagkeretes ablak van, mindkettő felett csokros stukkófüzér, alattuk két szembefordított volutából képzett kötény, melyet arabeszkekre emlékeztető szalagmú kapcsol az alájuk helyezett stukkómedál füzérdíszéhez. A homlokzati részt az íón oszlopokra támaszkodó, már említett fogrovatos főpárkány zárja le, melynek felső tagozata a főtengely felett lunettát alkotva ívelten hajlik. A főpárkányt az oszlopoknak megfelelően gerezdek, tobozos urnák hangsúlyozzák, a középső kettőt füzérdísz is övezi (41. kép).

A tornyot a hajóhoz háromszögű félormok kapcsolják. A torony alsó szintjét nagy, szalagkeretes, szegmentíves, szemöldökköves ablak tagolja, a sarokokat lizénák szegik. A gazdag tagolású választópárkány felett a felső szinten minden oldalon párkányfejezetes lizénákkal közrefogott két-két félköríves ablakot találunk, záradékukban arabeszkes stukkóval, bojtos, csüngős kötényekkel. Az ablakok felett órahely, óraíves párkány s az udvarhelyi és erdőcsinádi temploméhoz hasonló sisak látható, golyós szárú Konstantin-keresztel. Türk templomhomlokzatai közül az erzsébetvárosi a legdíszesebb s talán a legharmonikusabb is.

Ami a templombelsőt illeti, ez már közvetlenebbül kapcsolódik a mester eddigi műveihez. Megtervezésekor Türk mindent felhasznált, ami előbbi templomépítő tevékenysége során már bevált és jónak bizonyult. A hajó háromszakaszos boltozatát ugyanúgy készítette, mint Udvarhelyen. A boltszakaszokat elválasztó dupla hevederek a már jól ismert falpillérekre futnak le, ezek profilja szintén a megszokott (44. kép). A hevederek szalagmú díszítése ugyancsak megegyezik az előbbi művein látottakkal. A megnyújtott szentélyrész boltozata egy boltszakaszból és a záró három boltcikkelyből áll. A

szentély két oldalán 2—2 vasráccsal elzárt kötényes, befalazott oratóriumablak van. Az ablakok rácsa kitűnően harmonizál a szentély két oldalán elhelyezett csengők díszesen kiképzett kovácsoltvas állványával. A főoltár már Udvarhelyen is tökéletesen beillett az építészeti konstrukcióba, de építészeti megkomponálása Erzsébetvároson még feltűnőbb. A sokszög három oldalával záródó szentély középső boltsüvegét páros pilaszterekre és ikeroszlopra támaszkodó dupla heveder választja el a két szélsőtől; ezeket pedig a hajó felőli boltmezőtől szintén 1—1 pilaszterre és oszlopra futó heveder határolja. A szentélyt tagoló oszlopok kannelúrák, korinthoszi fejezetekkel, a jól ismert nehéz attikával. A két szélső oszlop attikáján egy-egy angyal térdel, a két közbülső pedig volután nyugvó koronát emel az oltár fölé.

Az erzsébetvárosi mechtarista templom boltozatán az Udvarhelyről és Vásárhelyről jól ismert medálokba zárt stukkódíszítményeket találjuk a boltszakaszok közepén — a szentély fölötti istenszem ugyanolyan, mint Udvarhelyen —, de az alábbi példaktól eltérően a boltmezők sarkait és az ablakok feletti íveket is stukkóból formált virágcsokrok, füzérek és girlandok töltik ki (45—47. kép). Az akantuszleveles páros konzolokon nyugvó ívelt orgonakarzat mellvédjét rozetták és csüngő füzérek díszítik (43. kép). Ebbe a harmonikusan díszített intériurbe kitűnően illenek bele a fehér-arany oltárok és a szószék, az aranyozott reliefek és szobrok, a szentély ablakainak kovácsoltvas mellvédjei, a csengők vascsipkés állványai s a falra aggatott kovácsoltvas babérkoszorúk. Meg kell jegyeznünk, hogy az oltárokat Udvarhelyen és Erzsébetvároson egyazon mester, a kolozsvári Hoffmayer Simon és műhelye készítette.

Az erzsébetvárosi mechtarista templom kiegyensúlyozott belső tere a gazdag dekoráció ellenére már a klasszicizmus nyugalma sugallja. A díszítőmotívumok elhelyezése, a szimmetria elvének tiszteletben tartása a világosan áttekinthető szerkesztési elvek kiemelését szolgálja, s ezt hangsúlyozza az oltárok méltóságos nyugalma s az erősen klasszicizáló szobrászmunka. Türk az oltárokat készítő Hoffmayer Simon személyében méltó társra lelt, s közös munkájukkal az egyik legérdekesebb átmeneti stílusú templombelsőt alkották meg.

Az erzsébetvárosi mechtarista templom építésével párhuzamosan, 1792-ben szerződik utolsó nagyobb szabású munkájára, a *kolozsvári unitárius templom* felépítésére (48. kép). Ez a vállalkozása, amellyel, hogy sok egyéb kolozsvári megrendelést is szerzett számára, megint új feladat elé állította. Az eddig főként katolikus templomokat építő Türknek ez alkalommal a protestáns egyházi szertartás követelményeihez kellett alkalmazkodnia, melynek központjában az igehirdetés áll. Ezért a templombelső úgy kellett megterveznie, hogy az igehirdető alakja minden oldalról látható legyen. A torony—hajó—szentély térfűzésű templomtípust tehát ennek a követelménynek megfelelően kellett átalakítania, nevezetesen a belső tér centrális elrendezésére kellett törekednie. Mivel a centrális tereprendezésre való törekvés meglehetősen társtalan kísérlet az erdélyi késő barokk építészetben, ezért merülhetett fel Kelemen Lajosban pusztán logikai következtetés nyomán a gondolat, hogy a templomot a Teleki Tékának centrális csarnokot tervező Ugrai László építette. Feltételezését a templomról beszélve többször kifejtette, s Balogh Jolán, majd később Entz Géza is a tőle kapott információk alapján foglalt állást Ugrai szerzősége mellett. Mikor azonban az unitárius egyház levéltárában Kelemen megtalálta a templom Türk aláírását viselő „delineatio”-ját, elállt

előbbi véleményétől, de már nem volt alkalma rá, hogy írásban is kifejtse megváltozott álláspontját. A templom felépítésének hiteles történetét később Kecskés Lajos unitárius teológus írta meg 1958-ban készített szakdolgozatában, a templomépítés iratanyagát kitűnően ismerő Lőrinczi Mihály teológiai tanár irányításával. Tanulmánya azonban kéziratban maradt. Az ő munkájára támaszkodva, Lőrinczi Mihálytól és e sorok írójától kapott információk és adatok segítségével Mircea Țoca immár nyomtatásban megjelent két dolgozata tisztázta, hogy miért nem lehetett Ugrai a templom építője — a templom befejezése évében még Bécsben tanul —, s kit kell valódi mestereként tisztelnünk.

Türk a templom tervét még 1791 végén elkészítette, mivel az egyházközség vezetősége 1792. február 21-én értesítette a mestert arról, hogy tervrajzát tetszéssel fogadták. 1792. május 21-én meg is kötik vele a szerződést, július 16-án pedig sor kerül az ünnepélyes alapkövetételre is. Türk szerződése leszögezi, „hogy az épülendő templom minden tekintetekre nézve maga a pallér által készített és tulajdon nevének alája írásával s szokott pecsétjével megjegyeztetett Delineatio szerént építtessék”. Minden építőanyagot az egyház adott hozzá, Türk pedig köteles volt a munkásokat fizetni. Éppen ezért a templomnál dolgozó mesterekről nem is igen maradt feljegyzés az egyházi levéltárban, még vicepallérjának sem tudjuk a nevét, de gyanítjuk, hogy Klemis Antal volt. A templom építése a szokott módon zajlott. Menet közben tervet módosítottak, mivel rájöttek, hogy az építési költség sokkal több lesz, mint ahogy előre kiszámították, s elhatározták, hogy a toronyra szándékolt „delineatio szerént való szarvazat boldogabb üdöre halasztassék”. Türk és az egyház között az építkezés ideje alatt anyagi természetű nézeteltérések támadtak, de sok vitára adott alkalmat a határidők be nem tartása is, habár a templom a szerződésben kikötött évben elkészült, s 1796. december 14-én fel is szentelték.

Türk az egyházzal való határidő-vitájában többször hangsúlyozta: a templom felépítését „magam megismertetésemért vállaltam”, „munkámból mint Remekből lehető megismertetésemért cselekedtem”. Ez a törekvése teljes mértékben tükröződik az elkészült templomon.

Ha a besztercei, erzsébetvárosi és kolozsvári Türk-templomok homlokzatát összehasonlítjuk, azonnal megállapíthatjuk, hogy azonos típust képviselnek; a köztük lévő különbségek csupán a felépítésük között eltelt időszak stílusváltozásaiból adódnak. A besztercei piarista templom homlokzatának ívelt barokk alaprajza Erzsébetvároson már nincs meg, de a toronytest még lépcsőzetesen kilép a homlokzat síkjából, míg Kolozsváron a torony már szinte belesimul a homlokzatba. A központi tengelyt koronázó lunettaszerű oromrész Besztercén a hajó főpárkányára támaszkodik, Erzsébetvároson a középső oszloppár tartja, Kolozsváron pedig már a hajó főpárkánya alakul a homlokzat középtengelye felett ívelté. Besztercén a homlokzat feletti lunetta lezárja az épület alsó szintjét, Erzsébetvároson az oszlopokra támaszkodó ívelt párkány átöleli a középtengelybe eső bejáratot és a felette lévő ablakot, Kolozsváron a falpillérekre futó ívelt párkánynak ugyanaz a funkciója, azzal a különbséggel, hogy itt már a tagolás óriásrendre emlékeztet, s az óriásívvel egybefoglalt középrész visszhangjaként a két oldaltengelybe eső oldalbejáratot és a fölöttük lévő ablakot szintén szalagfonat béléttű vakív fogja össze. A hajó és a toronytest közötti átmenetet Besztercén ívelt, Erzsébetvároson háromszög alakú, Kolozsváron pedig urnás-volutás félormok hi-

dalják át. A torony alsó szintje a kolozsvári unitárius templom esetében szokatlanul magas, így az átmenetet képező félormok a megszokottnál magasabban lettek. Nehézségüket Türk egy-egy ovális ablakkal igyekezett enyhíteni. A felső szint korinthuszi fejezetes pilaszterei, a fogsordíszes, óraíves párkány Türk minden művén megtalálható.

Az unitárius templom homlokzatán újításként tarthatjuk számon az egymás fölé helyezett nyílásokat egybefogó, szalagfonat bélletű óriásívet, valamint a központi bejárat feletti, rózsagirlanddal körbefogott oválablakot (50. kép). Ez utóbbinak ötlete már az erzsébetvárosi mechtarista templom tervezésekor is felmerülhetett benne, de ott a kolozsvári unitárius templom bejáratával teljesen megegyező, nyomott ívű főbejárat fölé még csak stukkókeretes táblát helyezett. Kedvenc motívuma, a központi tengelybe eső kagylós bélletű ablak az unitárius templom homlokzatán is megtalálható, alatta az udvarhelyi plébániatemplomhoz hasonlóan erkélyt imitáló mellvédet találunk, ugyancsak különböző nagyságú körökből formált szalagfonat dísszel (49. kép). Itt azonban a szalagfonatot klasszicista mellvédrácsokra emlékeztető, egymást metsző csúcsívsorba foglalta. Az ablak bélletét a kagylón kívül leveles-fürtös szőlőindával díszítette; ez szintén új motívum mesterünk formatárában, de éppen központi helyen való alkalmazását a protestáns szimbolikával magyarázhatjuk. Hogy mesterünk ebben a korszakában határozottabban fordul a klasszicizmus felé, azt a főpárkány metopékkal váltakozó csüngős triglifes, szigorú dór fríze mutatja. Eddigi munkáiban ezt a frízt soha nem alkalmazta, s nem is a kolozsvári építészetből kapott hozzá indítást. Alkalmasint ebben is szamosújvári ösztönzést kell látnunk (51. kép)

A homlokzattal ellentétben a templombelső stílusjegyei alapján egyégesen késő barokknak mondhatnók — csak a Türknél elengedhetetlen fogsoros párkány mutat a klasszicizmus felé —, ha téralkotásának módja nem sugallná a klasszicizmus közelségét (52. kép). Mint már említettük, a templom megtervezésekor Türk az unitárius egyházi szertartásra való tekintettel arra törekedett, hogy a hosszénegyszög alakú belső teret centrálisan alakítsa ki. Ennek érdekében a szentélyt nem választotta el a hajótól, s a belső teret — a szentélyvégződést leszámítva — úgy osztotta három részre és boltozta be, hogy a középső boltszakaszt másfélszer nagyobbra tervezte, mint a két szélsőt, így a négy pillérre fektetett, dupla hevederekkel elválasztott cseh boltozat középső szakasza kupolaszerűen hat. Ezenkívül az említett pillérek közötti karzatot mindkét oldalon homorúan ívelt alaprajz fölé építette, s a felettük lévő teret a szentélyvégződéshez hasonlóan boltozta. Ilyen módon az alaprajz úgy hat, mintha két, egymást keresztező oválisból alakította volna ki. A szószéket bal oldalra, a szentély felőli középső pillérre állította, a szentélybe és a két félkupolával fedett oldalrészbe pedig a hívek számára padokat tervezett.

A belső tér itt sem nélkülözi a Türkre jellemző dekorációt. A korinthuszi fejezetes falpillérek a már megszokott háromosztatú, fogsoros, nehéz párkányt viselik; a gazdag megmunkálású fejezetek fejlemezein lévő abakusz-virágok a marosvásárhelyi vártemplomban lévőkhöz hasonlóan szarvszerű díszítményt viselnek központjukban (54. kép). A kosáríves karzatnyílások mellvédjét a homlokzatról ismert, különböző nagyságú körökből formált áttört szalagfonat, valamint csüngő harangvirágok sora díszíti, a boltmezők pedig éppen úgy stukkómedálokkal, a hevederek pedig szalagművel ékesek, mint a többi Türk-templom boltozata. Külön ki kell emelnünk a szószéket, melyről

1796. augusztus 14-én az egyházi gyűlés úgy határoz, hogy a pallér csináltatja a kőfaragóval — sajnos nem tudjuk, kivel — „az eleiben adandó forma szerént alabástromból”. Tehát ezt is Türk tervezi. Formája késő rokokó, de alsó peremét tojássor zárja le. A mellvédjét díszítő, leveles indával körbefogott rózsamotívum, az alját borító akantuszlevelek formája, a hátlapján lévő drapériák, valamint a koronájáról csüngő rojtok merevsége már a klaszszicizmus közelségéről vall (53. kép).

IV. A kolozsvári unitárius templom felépítésével Türk elérte célját: a „maga megismertetése” sikerült, és a városon sok jelentős megrendelést kapott.

Mikor az unitárius egyházi tanács, feltehetően 1796-ban, megintí Türköt, hogy a templomot nem végzi be időre, a vádpontok között az is szerepel, hogy előbb csak egy, de csakhamar más munkát is „mind itt a Városon, mind más helyekben fogadott”, s a templom építésének gyakori hátrahagyásával a legényeit azokon dolgoztatta, s miattuk maga is gyakran „a városról hosszas időig eltávozott, s mikor jelen volt is a városon, gyakrabban más épületeinél, mintsem a templom építése mellett láttatott s láttatik ma is”. Kolozsvári tartózkodását már erzsébetvárosi munkája miatt is gyakran meg kellett szakítania, de amint a levéltári adatokból kitűnik, 1795-ben készíti el Bethlen Rozália számára a küküllővári kastély és a nagyalmási udvarház becsüjét, s feltételezzük, hogy ez utóbbi helyen nagyobb szabású munkára is vállalkozott. Mesterünk már 1794-ben kérte a városi tanácsot, hogy Nagy Andrásné lefoglalt házában állandó lakása lehessen, amire a fenti idézet szerint nemcsak az unitárius templom építése miatt lehetett szüksége. Kolozsváron és környékén végzett tevékenységét mind ez ideig nem ismerjük pontosan, csupán Bethlen Rozáliának végzett munkáiról tudunk, s néhány század végén épült házról feltételezzük — pusztán stíluskritikai alapon —, hogy szintén mesterünk közreműködésével épült fel.

Bethlen Rozáliának a Jósika ház mellett lévő főtéri házát 1794-ben már befejezhette, mert mikor a Jósika ház fedelének magasabbra emelése miatt a szomszédok között perre került a dolog, a Bethlen Rozália házán már kész volt a tető. Tulajdonképpen a peres iratokból derül fény az építőmester személyére is. Bethlen Rozália második beadványában — ezt a gubernium 1795. február 26-án küldötte le a városhoz kivizsgálás végett — a Jósika ház magasra emelt fedele és kéményei miatti sérelmeit előadván, a következőket olvashatjuk: „Abban is láttatik mentségit helyheztenni az építető mester, hogy az én Pallérom, Török Antal az én kéményeimnek fellyebb való emelésével biztatta volna, de ezen mentség sem elegendő, mivel hogy és miképpen építse azon Pallér az én házaimat, mennyire emelje fel mind a házam fedelit, mind a kéményeket, az nem rajta, hanem rajtam fog állani. . .”

Bethlen Rozáliának második férjéhez, Wass Samuhoz írott, 1796. május 29-én keltezett leveléből az derül ki, hogy Türkkel való építésbeli kapcsolatai kolozsvári háza elkészültével nem szakadtak meg, hanem egy meg nem nevezett vidéki birtokán is építtetni akar vele. A meglévő épületet akarja kitoldani 3—4 szobával, „de meglás[s]uk, Türk uram mit mond” — írja, a mester véleményétől téve függővé a terv kialakítását. Leveléből az is kitűnik, hogy Türk az unitárius templom befejezése évében a Kolozsváron vállalt egyéb munkái ellenére sem tartózkodik állandóan a városon; „most mongyák, hogy beérkezett” — írja róla pénteken, s vasárnap már hajlandó is kimenni a birtokra az építenivalót megnézni, ha szombaton szekeret küldenek érte. A

birtok, ahol építkeztek, fél napi járóföldnél nemigen lehetett messzebb, s ebből gondoljuk, hogy a munkálatok Nagymáson folyhattak. Ugyanebben az évben, 1796-ban építi a Híd utcában a Komjátszegi ház két szobából, egy konyhából és egy boltból álló emeletét Ajtai Mózes és neje, Komjátszegi Judit számára 800 forintért.

Az 1797. esztendőben Türk még Kolozsváron tevékenykedik. A városi tanácshoz intézett beadványában afelől érdeklődik, hogy Pizer nevű kőműveslegénye hogyan szabadult ki a város tömlöcéből. Kolozsváron kellett töltenie a következő év egy részét is, hiszen a halál is itt éri utol.

Noha a fent idézett adatok meggyőzően bizonyítják Türk nagyarányú kolozsvári építőtevékenységét, még sincs egyetlen ház sem, amelyről bizonyosan tudnók, hogy az ő műve lenne. Van viszont egy épületesoport, mely feltűnő rokonságot mutat mesterünk stílusával s jól elkülöníthető a kolozsvári emlékanyagon belül. Míg a kolozsvári barokk homlokzatok a Rhédei házat leszámítva nélkülözték a stukkódísz, a századvégi nagy tűzvész után keletkezett épületek egy csoportja (régii vármegyeház, Karacsay ház, Kemény—Filtich ház, kis Bánffy ház) jellegzetes füzéres stukkódísz visel. A Karacsay ház leveles füzerei és a kis Bánffy ház csüngő fonatai, amellet hogy szoros rokonságban vannak egymással, mesterünk stílusától sem idegenek. A Kemény ház ablakai feletti stukkók pedig feltűnő hasonlóságot mutatnak az erzsébetvárosi mechitarista templom oratóriumablakainak stukkódíszével. E csoportra jellemző, hogy tagoló pilasztereinek korinthoszi fejezeteiről soha nem hiányzik az abakusz-virág, mint ahogy a Türk művein sem, s főpárkányuk frízében vagy kapuik vállpárkányában mindig megtalálható a fogsordísz is. Távol áll tőlünk, hogy a felsorolt épületeket egytől egyig a Türk művének tartsuk, de az tagadhatatlan, hogy az ő stílusa érződik rajtuk. Valószínűnek látszik, hogy e csoport kialakítása Türk munkásságával függ össze, de a kérdésben végleges eligazítást csak a felsorolt épületekre vonatkozó, remélhetőleg előkerülő levéltári anyagtól várhatunk.

V. Kolozsvári építőtevékenységével párhuzamosan 1797 nyarán Türk ismét Marosvásárhelyen vállal munkát, mégpedig elég rangosat. Július 16-án Teleki Sámuel kancellárral szerződik marosvásárhelyi háza és könyvtárterme felépítésére. Az eddigi művészettörténeti irodalom nem tudta eldönteni, hogy a Teleki Téka tervezésében Türknek tulajdonképpen milyen szerepe van. A Téka felépítésére ugyanis Teleki vele kötötte meg az első szerződést, de az ő tervei nem maradtak fenn a ma is meglévő iratanyagban, csak az utána következő mester rajzait ismerjük. Türk életrajzi adatainak ismeretében talán most már könnyebb lesz a kérdést megválaszolni.

A Teleki Téka első terve, melynek mind ez ideig kevés figyelmet szentelt a kutatás, Ernest Koch, feltehetően osztrák építőmestertől származik 1797-ből (55. kép). Ez a Teleki ház és könyvtárterem alapterve; a későbbiek ennek koncepcióját megtartva csak apróbb részletekben térnek el tőle. Ezzel lehet egykorú és szintén Bécsben készülhetett a könyvtárterem akkor téliesen modern felfogású Ugrai László-féle két rajza is; ezeknek azonban a Téka felépítésében semmi gyakorlati szerepük nem volt (57. kép). Mindkét mester megbízása közvetlenül Teleki Sámueltól származhatott, aki véleményünk szerint nemcsak élénk érdeklődéssel kísérte a könyvtárépítés menetét, hanem magának is pontos elképzelései voltak a leendő Tékáról.

A két terv közül a kancellár a Kochét választotta, mely a meglévő Szent

Miklós utcai épülettel jobban harmonizált, s amely konzervatívabb felfogásával jobban beillett a századvég helyi stílusába, mint az Ugrai centrális elrendezésű, új építészeti elveket tükröző csarnoka.

A Teleki és Koch közös szellemi munkájának tekinthető Koch-féle tervet a könyvtáralapító küldte le vásárhelyi megbízottjának, hogy aszerint lássanak hozzá az építkezéshez. Ennek alapján tárgyalhattak a kivitelező pallérral is. Ezért fogadja Türk a szerződésben, hogy a Teleki házat az elébe adott delineatio szerint építi fel. Az elébe adott delineatio alapján azonban Türk készíti el a saját és a Teleki Sámuel aláírásával ellátott, kivitelezésre kerülő tervrajzot és annak az építetónél maradt párját. A két tervrajz sajnos elkalldott a sokféle mester kezén, így nem tudhatjuk, hogy Türk változtatott-e valamit a mintául kapott rajzon, s ha igen, miben állott a változtatás. A galériás könyvtárterem fogsoros római párkánya vall egyedül mesterünkre, de az is az átmeneti stílus általános formatárához tartozott. A Türk-féle tervek létezését a Téka építése körül folyó levelezés is bizonyítja. Mikor 1799. június 22-én kelt levelében Kadácsi István arról informálja a kancellárt, hogy a Türk halála után milyen lépéseket tett az építkezés biztosítására, a következőket írja: „Amint ennek előtte jelentettem szolgálai engedelmességgel Excellenciának, lementem K[ároly]fejérvárra, magammal vivén mind a contractusnak, mind a Török Antal delineatiójának párját (mert Töröknétől az originálisokat csak tegnap kaphattam kezeimhez), és egyik oda való Slaff[!] Ignatz nevezetű, mind becsületes characteréről, mind mesterségiről azok előtt, akiktől róla tudakozódtam, igen jó emlékezetű Kőművesmeisterrel mindenekben a szerént, valamint a Török Antal contractussa tartotta, megalkudtam...” A Kadácsi szövegéből félreérthetetlenül kitűnik, hogy Türknek voltak tervei a Tékához, s az utána következő építész is annak alapján dolgozott. Gyújtó Sándornak 1799. július 22-én kelt levelében azonban találunk utalást arra, hogy a könyvtárterem boltozása és pillérenek elhelyezése tekintetében az új mester bizonytalan volt; ezért új tervet készített, amit azzal küldtek fel a kancellárnak, hogy a pillérek alapjainak kiásásához addig nem fognak hozzá, amíg Teleki utasításai erre vonatkozóan meg nem érkeznek. Schlaff tervrajzán a könyvtárterem A-val és B-vel jelölt két változata látható. A B-vel jelölt jobban ragaszkodik a Koch-féle elképzeléshez, csak a tetőt és az ablakokat illetően észlelünk rajta változtatásokat (56. kép). Az A-vel jelzett rajzon a két galériát keskenyebbre vette, s a szélesebb központi teret kosárféle csehsüveg-boltozattal ívelte át. Ezen a pillérek alapozása masszívabb, mint a B jelzésűn, s talán Schlaff ennyiben módosította volna Türk elképzeléseit. Koch lendületes manzardfedele mindkét rajzon nyomottabb, erdélyiesebb formában látható. Ennek okát az ácsszerződésből tudjuk meg, mely szerint a fedél formája a régi ház fedeléhez igazodik.

Mivel a Schlaff 1799. március 27-én kötött szerződésében az alapok kiásásáról is szó esik — az alapkövet április 24-én teszik le —, úgy látszik, Türk nem teljesítette azt a szerződésben vállalt kötelezettségét, hogy 1798 tavaszán hozzáfog a munkához, „kirakja” a fundamentumot, és abban az évben a falakat is embermagasságig felviszi. Halála csak 1798 végén következett be, addig ha hozzáfogott volna az építéshez, az arra az évre eső penzumot el is végezhette volna.

Az elmondottakból arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy Türk a kezébe adott modell alapján elkészítette a Téka kivitelezésére kerülő tervét, de a kivitelezés munkájában egyáltalán nem volt szerepe. Ennek ellenére, ami-

kor az 1799-ben szerződött Schlaff Ignác helyett 1800 tavaszán már új pallért keresnek, azzal is a Türk szerződése alapján egyeznek meg. Gyűjtő Sándor 1800. április 29-én Marosvásárhelyen kelt levelében a következő sorok olvashatók: „Amint Tordáról alázatosan megírtam vala, hogy Követsi pallér urammal megalkudtam, hogy a Tirkel csinált Contractus mellett az épületünket elvégezné.” Annak további nyomozása, hogy a boltozáshoz kitűnően értő Követsi János fejezte-e be végül is a Tékát, s ha igen, mennyit dolgozott rajta, már nem tartozik dolgozatunk tárgyához. Annyit azonban még itt meg kell jegyeznünk, hogy a Téka építéstörténetének kibogozását az is nehezíti, hogy Teleki Sámuel a Tékával egyidőben a főtéren egy korszerű „fogadót” is építtetett (Apolló szála), s intézői ennek sorsáról is állandóan informálják a kancellárt. Bíró József például ennek homlokzati rajzáról gondolta, hogy a Tékához készült.

Türk Antal valószínűleg a Teleki ház építésével párhuzamosan, esetleg még hamarabb vállalkozhatna fel a Beszterce melletti Szépnýr katolikus templomának renoválására vagy felépítésére. Hogy dolgozott-e rajta, vagy csak az előleggel maradt adós, azt a 200 forint felett folyó perlekedés elveszett aktájának szűkszavú regesztájából nem tudhatjuk meg. Mindenesetre a Szépnýren vállalt munkája az utolsó, melyről a halála utáni kevés peres iratból tudomást szerzünk.

VI. Türk munkássága nagy hatással volt mind a korabeli, mind a XIX. század eleji templomépítésre. Jellegzetes homlokzattípusát ismerhetjük fel a *szászrégeni* katolikus (58. kép) és ortodox (59. kép) templomon, a *csík-somlyói* volt ferences templomon (60. kép), a *küküllőszéplaki* unitárius templomon (61. kép). Türk marosvásárhelyi és erzsébetvárosi építőtevékenységével hozható kapcsolatba a *bethlenszentmiklósi* református templom stukkós boltozata, valamint a *nagykendi* református templom ablakainak stukkó- és köténydíszje. A csüngős ablakkötény- és lizénadísz különben nagyon elterjedt a XVIII. és XIX. század fordulóján renovált csíki katolikus templomokon is.

Külön figyelmet érdemel a marosvásárhelyi vártemplom helyreállítása után épült Felső-Nyárad vidéki református templomok stílusa, mely végső soron a Türk építőmódjára vezethető vissza.

A vártemplom belső építészeti kiképzésének legközvetlenebb hatását az „ispotály” helyén épült *marosvásárhelyi kistemplom*on figyelhetjük meg; ennek tervezője Sófalvi József geometra volt. Az 1815 és 1830 között épült templom stílusa, copf füzéres ablakai, boltozata, két szembe forduló karzata, a karzattömlővédők és a boltozatok dekorációi igen közeli rokonságot mutatnak a helyreállított vártemplommal. Sófalvi templomának sikerét bizonyítja, hogy őt kérték fel a *nyárádszeredai* református templom megtervezésére is, melyet az 1835-ben lebontott gótikus templom helyén és részben annak köveiből 1838-ban építettek fel a marosvásárhelyi református kistemplom szellemében. A két Sófalvi-mű teljes mértékben megnyerte a környék ízlését. Az egymás után épülő református templomok mind a két épület sémáját követik. Jellemző sajátjuk a dupla hevederekkel tagolt lapos csehsüveg-boltozat vagy annak imitációja, az egymással szembe épült két, pilléres-arkádós karzat, a füzéres pilasztertagolás, a nehéz római párkány és a karzattömlővédők copf stílusú stukkódekorációja. Mindez megtalálható még a XIX. század vége felé épülő templomokon is; különösen a füzéres stukkódísz vidékies változatának továbbélése jellemző a századvégi épületekre. Példának hozhatjuk fel *Már-*

kod, Bede, Havad (1800 körül), *Torboszló* (1837—1838), *Nyárádmagyarós* (1846—1852), *Mája* (1860—1868), *Vadasd* (1887) és *Geges* (1890-es évek) református templomait. A felsorolt, épületek, amellett hogy Türk stílusának késői hatását tükrözik, a stílusok továbbélése szempontjából is tanulságosak.

Úgyszintén a kolozsvári unitárius templom is nagy hatással volt az utána épülő vidéki unitárius templomokra.

A legközvetlenebb Türk-hatás a *torockói* unitárius templomon tükröződik; ennek renoválását a kolozsvári befejezése évében, 1796-ban kezdték meg, így teljesen érthető, hogy mintaképül a frissen elkészült kolozsvárit választották. A torockói unitárius templom belső tere levegős, vidéki viszonylatban nagyvonalú alkotás (62. kép). A két karzattal és a nyugati bejárat felett oldalkarzattal fellazított belső teret dupla hevederes csehsüveg-boltozat fedi, a boltozatot pedig korinthoszi fejezetes falpillérek tartják (63. kép). A boltozat és a pillérfők közé fogsoros római párkány ékelődik, majdnem úgy, ahogy Türk csinálta volna. A hevederek stukkói, a boltmezők stukkó medáljai is megegyeznek a Türk által használt formákkal. A nyomott kosáriveken és két pilléren nyugvó orgonakarzat, a szentélyt záró, három részre tagolt negyedgömb-kupola, az ívelt oldalkarzatok, a karzattal mellvédék lyuksora és egymást keresztező csúcsívsora, de maga a szószerű is félreérthetetlenül a kolozsvári unitárius templomra utal. A stukkók azonban új motívumokkal, a szimbolikus kalászmintával, valamint a zsinórra fűzött pikkelysorról gazdagodtak. A templom olyan közel áll a Türk stílusához, hogy az sem hatna meglepetésként, ha ő tervezte volna. Mindenesetre tervezője olyan személy lehetett, aki maga is részt vett a kolozsvári templom építésében.

Ugyancsak a kolozsvári unitárius templomot idézi az 1841 és 1869 között épülő *székelyszentmihályi* unitárius templom belső terének megformálása és tagolása is. Az építész, Pákey Lajos, itt már tudatosan igyekezett Türk stílusának, pontosabban az unitárius főtemplom formáinak átvételére. A *kövendi* unitárius templom oldalbejárata feletti karzat Kolozsvár és Torockó felé is utal. Az 1842—1844 között épülő *homoródszentpáli* unitárius templom dupla hevederekkel tagolt nyomott boltozata szintén közel áll a Türk-féle boltozattípushoz. A *korondi*, a *kissolymosi* (1799—1811), a *bözödi* (1810), az *újszékelyi* (1816—1827), a *csekefalvi* (1833), a *désfalvi* (1843), *nagykadácsi* (1837), *gyepesi* (1844), *recsenyédi* (1866) unitárius templom térfedése pedig szemléletesen érzékelteti, hogy a Türk-féle lapos boltozat a XIX. században hogyan alakul át tükörboltozattá, majd sík mennyezetté, amit még akkor is szívesen díszítenek rokokó utánérzésű, de már helyi jellegű primitív stukkóval.

Amint a fentiekben is kitűnik, Türk stílusának kettőssége azt eredményezte, hogy hatása sem volt egysíkú. Művei egyrészt a klasszicista stílus-elemeket és építészeti megoldásokat közvetítették környezetük felé, alapvetően hozzájárulva a klasszicista vidéki építészet kialakításához, másrészt a késő rokokó és kora klasszicista elemekből ötvöződő stukkó és belső dekoráció anakronisztikusan hosszú életének forrásaivá váltak. Közvetlenül az ő tevékenységére vezethető vissza, hogy bizonyos vidékeken, a Székelyföld egy részén és az Aranyos vidéke templomépítészetében a stukkók átmeneti stílusú díszítőelemei az egész XIX. század folyamán divatoznak, majd a falusi házak homlokzataira kikerülve, népi jellegűvé válnak.

Egy alig ismert marosvásárhelyi építőmester tevékenysége ilyen adalékokkal szolgál a XVIII—XIX. század fordulójára stílusproblémáinak tisztázásához.